

УДК 340.1

ДОВГАНИЧ В.А.

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ ХРИСТІЯНСЬКО-КОНСЕРВАТИВНОЇ ТЕЧІЇ В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено модифікацію консервативної правової ідеології в Галичині в контексті її реагування на суспільно-політичні проблеми. Досліджено роль соціально-політичної доктрини Української греко-католицької церкви у формуванні консервативної правової ідеології Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Визначено, що важливою особливістю консервативної правової ідеології був зв'язок із національною ідеєю та націленість на здобуття власної державності легальними засобами.

Ключові слова: право, правова ідеологія, консерватизм, Галичина, справедливість, влада, держава, греко-католицька церква.

Исследована модификация консервативной правовой идеологии в Галичине в контексте ее реагирования на общественно-политические проблемы. Исследована роль социально-политической доктрины УГКЦ в формировании консервативной правовой идеологии Галичины конца XIX – начала XX в. Определено, что важной особенностью консервативной правовой идеологии была связь с национальной идеей и нацеленность на получение собственной государственности легальными средствами.

Ключевые слова: право, правовая идеология, консерватизм, Галичина, справедливость, власть, государство, греко-католическая церковь.

The change of conservative legal ideology in Galicia as a reaction to socio-political problems is researched. The role of socio-political doctrine of the Ukrainian Greek Catholic Church in the formation of the conservative legal ideology of Galicia at the end of the nineteenth and early twentieth centuries was explored. It has been determined that the important feature of conservative legal ideology was the connection with the national idea and the aim of obtaining its own state by legal means.

Key words: law, legal ideology, conservatism, Galicia, justice, power, state, Greek Catholic Church.

Вступ. Правова ідеологія є передумовою для нормального розвитку правової держави та громадянського суспільства, а також орієнтиром для визначення правової політики держави та розбудови міждержавних відносин. Правова ідеологія стосується не тільки правової сфери, але й виступає важливим елементом усього суспільного життя, оскільки є основою державо- та правотворення. Водночас формування правової ідеології не є одномоментним актом і відображає тривалу генезу теоретико-правових пошуків, що віддзеркалюють як національні особливості суспільства, так і правову дійсність.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення консервативної правової ідеології як самостійного явища в правовій свідомості населення Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст., виявлення ідейних витоків і теоретичних засад цього напрямку правової ідеології.

Результати дослідження. Теоретичні розроблення проблематики правової ідеології здійснено в дослідженнях Ю. Барабаша, А. Луцького, М. Недюхи, В. Ткаченка, П. Рабіновича, І. Усенка. Однак консервативна правова ідеологія як складник суспільного життя Галичини не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі. Так, у монографічному дослідженні А. Луцького побіжно розглядається правова ідеологія в програмах політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. зокрема і консервативного спрямування. Решта досліджень переважно висвітлюють історичний, політологічний або соціологічний аспект функціонування цього напрямку. Попри це,

© ДОВГАНИЧ В.А. – аспірант кафедри теорії та історії держави і права (Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького)

правова ідеологія консерватизму була чи не найбільш успішною в практичній реалізації своїх постулатів у Галичині означеного періоду.

Правова ідеологія та рівень її сформованості певною мірою відображає рівень готовності сформувати власну державу за умов її відсутності, оскільки теоретичні розробки сучасників (на яких, здебільшого, в майбутньому базується держава та її правова система) дають уявлення про шляхи здобуття держави та її майбутній політико-правовий устрій, роль права. В умовах відсутності власної державності та неможливості її здобуття в найближчій перспективі цілком законномірною була активізація в Галичині кінця XIX – початку XX ст. консервативної ідеології, яка виступала за збереження традиційних цінностей і зосередження на культурницькій діяльності. Водночас політико-правовий устрій Австро-Угорської імперії давав надію на можливість легальної, але поступової зміни правого статусу бездержавних народів шляхом трансформації імперії.

Формування правових поглядів ідей, концепцій, теорій, що власне і становить основу правової ідеології, є прерогативою елітної верстви суспільства. За умов відсутності власної державності у Галичині цю роль виконувало греко-католицьке духовництво як єдино можливий легально сформований елітний прошарок. Його правова концепція, з одного боку, базувалася на лояльності до Австро-Угорської держави, а з другого – зважала на реалії галицького суспільства того періоду. Погляди на зміст, роль права та сферу його застосування знайшли відображення в наукових працях, пастирських листах і програмних документах політичних партій Галичини кінця XIX – початку XX ст. Н.А. Козак у структурі українського консерватизму початку XX ст. виділяє три напрями: поміркований, традиційний і радикальний. Поміркований напрям об'єднував національно-демократичну (окремі кола Національно-демократичної партії, Союзу визволення України, Українська Національна Рада) і християнсько-демократичну (Християнсько-суспільна партія) гілки [5, с. 8]. Правова ідеологія християнсько-консервативного напрямку відображала потреби й інтереси українського селянства, яке було найбільшим соціальним прошарком у Галичині кінця XIX – початку XX ст. Уявлення про правові ідеї цього напрямку дає соціально-політична доктрина греко-католицької церкви. Головні її засади базуються на дотриманні загальнолюдських цінностей і передбачають такі ідеї:

- свобода окремої особистості;
- солідарність – окремі особистості лише спільними зусиллями здатні досягнути суспільного блага; відповідно, суспільство розглядається як органічна цілісність, що має власну внутрішню ієрархію (родину, локальну спільноту, народ, державу, міжнародну спільноту, за умов, що людська спільнота поєднана між собою зв'язками суспільного солідаризму);
- моральність – наголошується на абсолютному значенні засад моралі, особливо на необхідності оцінки політичних і правових дій із позицій християнської моралі;
- власність – гарантією свободи й незалежності особи є приватна власність;
- держава повинна сприяти створенню для кожної особистості умов для її гармонійного розвитку, надавати можливість співпраці з іншими особистостями, групами й суспільством взагалі.

Водночас християнська правова доктрина перебуває в опозиції щодо ліберального індивідуалізму й соціалістичного колективізму. Провідною ідеєю є визнання тези, що людина, завдячуючи власній вільній волі, є творцем історії. Духовний елемент має абсолютні переваги над матеріальними детермінантами.

Ідейно-політична доктрина консерватизму об'єднує консервативні цінності: традиції, звичаї, релігію, мораль, авторитет, державу, закон, порядок, націю, свободу і відповідальність, стабільність, прагматизм, приватну власність тощо як соціально-політичні орієнтири щодо оптимальної організації суспільного життя. Тому цілком закономірний зв'язок консерватизму із християнською соціально-політичною доктриною. Натомість консерватизм відкидає ідею рівності, крім рівності у сфері моралі та чесноти. Визнається природна ієрархічність людського суспільства, природна нерівність, привілеї вищих верств. Свобода не притаманна природі людини, зміст мають тільки конкретні історичні свободи, перевірені традиціями. Консервативна ідеологія орієнтує на сильну державну владу, здійснювану професійною політичною елітою. На відміну від лібералізму, інтереси держави, нації, суспільства цінуються вище, ніж інтереси індивіда. Поступовість і еволюційність у правотворенні становить основу ідеології.

Засобом реалізації будь-яких ідеологій та їх переходу з теоретико-концептуальної площини в практичну в межах окремого народу є власна держава. Прагнення реалізації консервативних ідей недержавної нації неодмінно має бути націленим спершу на здобуття незалежності, а вже потім – на проблеми організації життя суспільства, виходячи із традиційних для нього принципів

і цінностей, що є характерним для українського консерватизму. Особливістю консервативної ідеології Галичини другої половини XIX ст. є чіткий зв'язок із національною ідеєю [5, с. 9].

У намаганні зберегти національну ідентичність через відродження власної держави проявився національно-консервативний світогляд частини української спільноти як протидія асиміляторській політиці чужих державних націй. Страх перед кардинальними змінами та можливість втратити все і водночас бажання хоча б частково захистити власне національне середовище були визначальними в консервативному світогляді іншої частини українства, яка, намагаючись пристосуватися до життя в чужій державі, підтримувала наявний порядок в обмін на забезпечення більш-менш нормальних умов існування. Нарешті, консерватизм як принцип захисту усталеного способу життя взагалі, навіть у межах іншого державного організму, був притаманний найбільш асимільованій частині української нації, яка перейняла чужі цінності й прагнула їх збереження, цілковито підтримуючи політику держави, що ставить під сумнів трактування їхнього консерватизму як українського [5, с. 10].

Однак коли об'єктивно оцінювати результати діяльності всіх тогочасних політичних сил, то варто зазначити, що саме консервативно-клерикальна течія, попри свою малочисельність і маловпливовість, зробила в процентному відношенні найбільший внесок у розвиток національно-суспільного життя українців Галичини в цей період і формування правових ідей. Як зазначив Іван Лисяк-Рудницький, «консерватизм, найслабший за своєю фізичною силою і підтримкою в масах, був саме тим напрямом, що зробив найбільший інтелектуальний внесок протягом нинішнього століття» [4].

Галицький консерватизм, на відміну від наддніпрянського, досяг успіхів у політиці та діяв у практичній площині. Консервативні принципи були притаманні політичній діяльності Головної Руської Ради, а саме: прагнення до автономії Східної Галичини в межах Австро-Угорщини як протидія аспіраціям польської шляхти щодо відновлення Речі Посполитої, до якої входили б і галицькі землі. Водночас частина духовенства підтримувала і традиційні консервативні погляди, що виявлялося в лояльності до панівного уряду, аристократичній поведінці та ін. Це призвело до виникнення космополітичних напрямів консерватизму – москвофільства та полонофільства. Консерватизм галицької інтелігенції був відкритішим для сприйняття нових ідей і вирізнявся національним спрямуванням [5, с. 11]. Представники напрямку з обережністю ставилися до будь-яких змін, зокрема й у сфері права.

Основою для християнського-консервативної правої ідеології були енцикліки Папи Римського, які місцеві греко-католицькі ієрархи адаптували до місцевих потреб. Енцикліка Льва XIII «*Reverum novarum*» («Про нові речі»), опублікована 1891 р., твердила, що ідеальна модель соціального устрою має створюватися на засаді християнської демократії, яка передбачає співробітництво між класами і народами, ліквідацію суперечностей між працею та капіталом. Зокрема, в енцикліці свобода людини – це індивідуальне право, притаманне кожній людині, яке стає ще важливішим, якщо його розглядати на тлі обов'язків, що виникають із родинного співжиття. Основними постулатами енцикліки є первинність людини щодо держави та право приватної власності. Функції держави полягають у забезпеченні приватного та суспільного добробуту, використовуючи закони та політичні інституції. «Чиї б це не були права, – їх треба належно шанувати, а Держава повинна дбати, щоб кожний мав те, що йому належить, не допускати до кривд і карати тих, що їх чинять. Оберегаючи приватні права, Держава повинна приділяти відповідну увагу слабким та бідним». Бо закони зобов'язують тільки тоді, коли вони узгоджені зі здоровим глуздом, а отже – з вічним Божим законом [15]. Право в поєднанні із християнською мораллю є елементом єдиної загальносуспільної та загальнообов'язкової системи норм.

Енцикліка була видрукувана у «Львівсько-Архієпархіальному віснику», а отже, була відома всьому населенню Галичини. У дещо трансформованому вигляді енцикліка знайшла відображення в пастирському посланні митрополита А. Шептицького «О квестії соціальной» (травень 1904 р.), де митрополит підтримує потребу захисту прав незахищених верств суспільства і передбачає тільки легальний шлях його реалізації. Водночас митрополит виступає захисником традиційної для консервативної правової ідеології ідеї захисту приватної власності до певної міри опонуючи в цьому питанні соціалізму. Право на власність є природним і освяченим звичаєм. Порушення державою чи суспільством прав особи завдає значної шкоди. Митрополит А. Шептицький неодноразово наголошував у своїх пастирських посланнях на необхідності поваги до людського життя як морального обов'язку християн у сфері людських стосунків [10]. Так обгрунтовується відправна ланка правової ідеології – права і свободи людини.

Митрополит слушно зауважував, що для нормального розвитку народу та спільноти необхідно дбати про солідарність. Такий солідарний підхід до вирішення суспільних (а отже, і правових) проблем був основою творення незалежного українського суспільства. На думку мислителя, досягнути суспільної гармонії, а отже, і нормального функціонування держави, неможливо, лише спираючись на зовнішній, формально-юридичний примус. Тому в солідарному суспільстві, побудованому на християнських засадах, повинен існувати внутрішній послух. «Бо в цьому і полягає сила й лад у кожному народі, що цей обов'язок послулу для справедливих наказів влади, виповнюють громадяни не з примусу перед карою, але з сумління почуття того ж обов'язку» [6, с. 66]. На думку митрополита, особа як громадянин і християнин має вбачати в законах влади певною мірою волю Бога й бути законослухняною, щоб у разі непослуху владі не чинити непослуху волі Божій.

Митрополит А. Шептицький віддавав перевагу демократичним формам держави та методам політичної боротьби: «Демократичний рух, що в цілій Європі під стяг оборони убогих і скривджених покликає всіх благородних, не єсть для церкви чужим <...>, бо і дух Євангеліє єсть духом ширю і широко демократичним» [10, с. 513]. Саме в такій формі він вбачав розширення прав і свобод громадянина, серед яких варто виокремити право на гідні умови та гідну оплату праці, шляхом заснування професійних спілок; право на вільний релігійний вибір; право участі в політичному житті [8].

Підтвердженням цього стало ініційоване митрополитом спільне звернення ієрархії Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) до духовенства, оприлюднене 10 травня 1911 р., в якому лунає заклик кліру дотримуватися громадянських прав, гарантованих конституцією [9, арк. 1–2].

Початок Першої світової війни дав надію бездержавним народам на можливість здобуття власної держави, а тому неминуче викликав міркування про її можливий політико-правовий устрій, що знайшло відображення в правовій ідеології. Наприкінці липня 1914 р. у Відні відбулася таємна нарада під керівництвом міністра іноземних справ графа Леопольда фон Берхтольда, де за участю А. Шептицького обговорювався план дій щодо українського питання. Після повернення до Львова митрополит розробив власний проєкт устрою України, що знайшов відображення в «Меморандумі щодо організації України у військовому, соціально-політичному і церковному відношенні з метою її відділення від Росії». Відштовхуючись від тези, що російське правове законодавство дискримінувало українське населення, А. Шептицький пропонував запровадити австрійський цивільний кодекс у майбутній автономній Україні. Крім проголошення основних законів, передбачених австрійською конституцією (свобода особистості, релігійної толерантності), треба було створити Правничу комісію, до якої увійшли б австрійські й українські правники. Комісія мала б зайнятися підготовкою «сумаричної кодифікації» (спільної систематизації законів та інших нормативних актів). Передбачалося опублікування в українському перекладі збірника австрійських громадянських прав, в якому особливу увагу треба було звернути на ті аспекти громадського та приватно-правничого життя, в яких українці під владою Росії були найбільш обмежені. Розповсюдження на території підросійської України австрійського правового законодавства дало б населенню можливість взяти участь у виборах до віденського парламенту. Відповідно до збільшення кількості виборців, чисельно збільшилося б українське представництво в парламенті. Це ж, на думку митрополита, мало б сприяти пришвидшенню розв'язання українського питання центральним урядом [2, с. 57]. Отже, митрополит встановлював прямий зв'язок між виборчими правами українців, рівнем їхньої політичної та правової свідомості та правоздатності.

Предметом частин роздумів митрополита є проблема влади. Сентенцію «всяка влада від Бога» він трактував як необхідність встановлення «Божого ладу на світі», за якого «одні будуть займатися загальними справами всіх, а всі їх у тих загальних справах будуть слухати» [1, с. 9]. Корені влади він виводив із «природи народу», його потреби, природного права встановити собі «форму провідної влади, вибирати між різними її видами – монархічною, олігархічною чи демократичною». Мету влади митрополит вбачав у служінні «публічному добру, збереженні <...> природної свободи громадян, <...> встановленні справедливих законів, непротивних Божому праву і загальному добру» [1, с. 9]. «А суспільного ладу нема, де нема рівноваги прав і обов'язків. А такої рівноваги нема, де нема етики» [11, с. 11].

Закон є основою та мірилом будь-якого устрою і він би був недієвим для народу, який не визнає владу. Сила і порядок у народі полягають у підпорядкуванні владі та її справедливим наказам. Водночас коритися владі люди мали б не зі страху перед покаранням чи із примусу, але

з почуття обов'язку [6, с. 65–66]. Суспільство від природи потребує законів. Християни добровільно приймають на себе обов'язок виконувати закон.

Право подвійне – матеріальне, яким керується ціла природа (це закони природи), і моральне, яке спирається на людське сумління. Без морального права в суспільстві пануватиме безправ'я. Людський рід прагне до виконання етичного права. До цього ж прагнуть люди, які організовують державний устрій: суди, в'язниці є намаганням людей удосконалити зіпсоване етичне право. Однак наразі дія морального права слабка. Митрополит пише про несправедливість чинних законів, про нездатність деяких із них визначити всі види злочинів, про складність поділу прав і обов'язків. Так, митрополит вважає, що непримітна праця не має відповідної винагороди, а приховані злочини – справедливого покарання. Часто очевидна справедливість в очах суспільства розглядається як явна несправедливість, тоді як злочин існує безкарно, поширюється і навіть домінує в суспільстві. Суспільство зазвичай карає найбільш яскраві злочини, докладаючи до цього інколи надміру зусиль, часом і несправедливо. Водночас багато злочинів, про які відомо, залишаються безкарними, оскільки їх не можливо окреслити правовими нормами. Часом незначні правопорушення суспільством трактуються як «кричущо несправедливі». Різноманітність законів і уявлень людей про справедливість є занадто слабкими і не є засобом впливу в етичному праві. Тому етичне право в людства є недовершеним, хоча воно й домагається справедливості. Найвищим законом є Закон Божий, який, однак, дає людині повну свободу, спирається на людське сумління і ґрунтується на добрій волі людей [6, с. 280–282].

Основною гарантією дієвості закону є морально-етичні та релігійні норми у формі законослухняності. А. Шептицький підсилює свою думку словами св. Апостола, що кожна влада від Бога, тому їй повинні коритися. У іншому разі буде анархія [12, с. 369–370]. Дотримання Божих законів і рівність перед цивільним законом є, на думку А. Шептицького, двома складниками «справедливих наказів» і «мудрого проводу», яким мають підкорятися християни. У разі невиконання цих умов християни не зобов'язані коритися цивільній владі [6, с. 65–67]. Тобто основним мірилом справедливості законів є їхня відповідність Божому Закону, який, у свою чергу, є вищим проявом справедливості. Справедливість є найважливішим елементом розв'язання будь-якого суспільного питання, оскільки вона дозволяє людині користуватися своїми правами і зобов'язує поважати права інших [6, с. 159]. А. Шептицький акцентує увагу на одному з фундаментальних принципів права – справедливості. До того ж поняття справедливості в нього має не абстрактний характер, а застосовується в правовому аспекті.

У правовій організації українського суспільства А. Шептицький пропонував дотримуватися демократичних принципів свободи особистості, релігійної толерантності, які вже були зафіксовані австрійським законодавством [3, с. 100].

Від рівня досконалості та справедливості закону залежить готовність людей добровільно йому підкорятися. Аналогічно, чим більше відповідатиме доктрина потребам людей, тим матиме більшу підтримку народу [7, с. 27].

Основою суспільства має бути право, а найважливіший орієнтир досконалості – Закон Божий. Право дозволяє «скривдженим» охороняти свою власність, але не дозволяє переступати межі її охорони [13, с. 138]. Тільки-но право і справедливість будуть підірвані в суспільстві, одразу постане загроза хаосу. Право і справедливість повинні бути важливими складниками культури, яку має плекати модерне суспільство. А. Шептицький наголошував також на важливості рівності всіх людей перед законом, незалежно від їхнього майнового і суспільного стану [13, с. 139]. Метою влади має бути забезпечення спільного добра народу, а зберігання й охорона природної та правової свободи громадян, родин і організацій – обов'язком. Звідси випливає поняття природного права. Для збереження природної та правової свободи громадян влада повинна встановлювати «справедливі закони, не противні Божому праву і загальному добру, та безсторонне і незалежне судівництво» [14, с. 36].

Будь-який устрій (монархія, олігархія чи демократія) може бути формою поневолення. Тому в пошуку відповідного державного устрою йдеться не про його формальний бік, а про те, чи зберігає він потрібну міру між правами й обов'язками громадян і державної влади. А в тих народів, де праведність і справедливість не шанують, свобода стає великою небезпекою [14, с. 37–38].

Висновки. Отже, правова ідеологія християнсько-консервативного напрямку в Галичині тісно перепліталася із соціально-політичною доктриною Української греко-католицької церкви. Теоретико-філософське осмислення права базувалося на означенні таких базових категорій, як: «справедливість», «право власності», «свобода», «обов'язок». Їх трактування християнсько-консервативним напрямом багато в чому відповідає сучасним уявленням і практичному застосуван-

ню цих понять українським законодавством. Це свідчить про значний внесок християнсько-консервативної правової ідеології в розвиток правової свідомості населення Галичини, зокрема й правової ідеології як її складника.

Список використаних джерел:

1. Васьків А. Митрополит А. Шептицький про теоретичні засади політики / А. Васьків // Тези Міжнародної наукової конференції «Духовність. Культура. Пам'ять». Львів, 12–13 травня 2015 р. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. – С. 8–11.
2. Гладка Г. Державотворча концепція митрополита Андрея Шептицького в період Першої світової війни / Г. Гладка // Нова політика. – 1999. – № 2. – С. 56–59.
3. Гладка Г. Суспільно-політичні погляди А. Шептицького в контексті церковних відносин у Східній Галичині / Г. Гладка // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 99–102.
4. Клерикалізм чи християнська демократія? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tarasios.livejournal.com/2659.html>.
5. Козак Н. Український консерватизм : історія і сучасність : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія і історія політичної науки» / Н. Козак ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2001. – 20 с.
6. Митрополит Андрей Шептицький : життя і діяльність : документи і матеріали (1899–1944 рр.) : у 2-х т., 2-х кн. / упоряд. А. Кравчук. – Львів : Місіонер, 1998. – Т. 2 : Церква і суспільне питання. – Кн. 1 : Пастирське вчення та діяльність. – 1998. – 572 с.
7. Митрополит А. Шептицький : життя і діяльність : документи і матеріали 1899–1944 : у 3-х т. – Т. I : Церква і церковна єдність. – Львів : Свічадо, 1995. – 521 с.
8. Параняк П. Проблеми політичної толерантності в ідеях митрополита Андрея Шептицького / П. Параняк // Духовність. Культура. Пам'ять. – До 150-річчя від дня народження митрополита Андрея Шептицького [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://int-konf.org/konf022014/732-paranyak-p-r-problemi-politichnoyi-tolerantnost-v-deyah-mitropolita-andreya-sheptickogo.html>.
9. ЦДІАУЛ. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 1–2.
10. Шептицький А. Пастирське послання до духовенства : О кестії соціальній (1902–1904 рр.) / А. Шептицький // А. Шептицький. Пастирські послання 1899–1914 рр. : у 3-х т. – Львів : Аргоз, 2007. – Т. 1. – 1014 с.
11. Шептицький А. Пастирські послання до духовенства й вірних Станиславівської єпархії (1899–1904 рр.) / А. Шептицький. – Львів, 1935. – 252 с.
12. Шептицький А. Твори морально-пасторальні / А. Шептицький. – Рим, 1983. – 548 с.
13. Шеремета О. Спільне добро народу, держави, церкви в розумінні митрополита Шептицького / О. Шеремета // Мультиверсум. Філософський альманах. – Вип. 72. – К., 2008. – С. 136–145.
14. Kubasik A. Arcybiskupa Andrzeja Szeptyckiego wizjaukrai s skiegonarodu, pacstwa i Cerkwi / A. Kubasik. – Lwyw–Krakuw, 1999.
15. Regum Novarum – «Нові речі» : Енцикліка Папи Лева XIII про робітничі питання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dc.lviv.ua/nauka_cerkvy/dokumenty/2391-rerum-novarum-nov-rech-enciklka-papi-leva-h.html.